

Дмитро Кепін

З ДОСВІДУ МУЗЕЄФІКУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК УРАЛУ, СИБІРУ ТА ДАЛЕКОГО СХОДУ

З другої пол. ХХ ст. у європейській музеології та пам'яткознавстві з'являється археологічна скансенологія, завданням якої є створення музейних експозицій *in situ*. Зокрема, цей напрям активно розвивається в Уральському, Сибірському та Далекосхідному регіонах Російської Федерації [4; 5; 6; 8, 138–141; 15, 84–88; 21]. Вивчення такого досвіду дає змогу створювати подібні музейні комплекси і в Україні [7, 96–106; 3, 13–52].

У 1990-х рр. І. Мінеєва запропонувала виокремлювати пов'язану з пам'яткознавством музейну археологію [17, 136–142] і на прикладі вивчення пам'яток первісності та середньовіччя Республіки Башкортостан розробила методичку створення комплексних історико-археологічних і ландшафтних музеїв-заповідників [16].

Рис. 1. Пізньопалеолітичні рисунки у Каповій печері. На передньому плані І. Мінеєва. Фото І. Мінеєвої (вересень 2012 р.).

А. Кулемзін виділив 6 методів відновлення та збереження пам'яток (попередження, збереження, консервування, реставрування, копіювання, реконструювання) і 3 зони охорони пам'яток: власне охоронну, регулювання забудови та господарську. Ним виділено 4 способи демонстрації пам'яток *in situ* (відкритий; напіввідкритий; закритий; павільйонний) та 5 способів збереження, музеєфікування та використання пам'яток у природному ландшафті: окремі пам'ятки, комплекси або ансамблі пам'яток, скансен-музеї, екомузеї та комплексна регенерація історико-культурної спадщини (середовищні музеї). Поняття «ekomузей» дослідник вважає тотожним «середовищному музею» та скансену – архітектурно-етнографічному музею просто неба [9, 226–284].

Як приклад розглянемо кілька російських археопарків (археодромів, археологічних музеїв-заповідників та археологічних скансенів), створених на основі нерухомих пам'яток археології різного типу *in situ*, а також в районах концентрації подібних пам'яток, природний ландшафт яких дозволяє оголошувати їх природно-археологічними чи геолого-археологічними охоронними територіями. Різновид археопарку – археодром (експериментальне поселення) або «уявний музей», може бути розташованим поза межами археологічного пам'ятника.

Рис. 2. Пізньопалеолітичні рисунки у Каповій печері. Фото І. Мінеєвої (вересень 2012 р.).

На території Державного природного заповідника «Шульган-Таш» (Бурзянський р-н, Республіка Башкортостан¹) музеєфіковано Капову печеру (рис. 1-2), у якій збереглися наскельні рисунки, найжданіший вік яких, визначений радіовуглецевим методом, становить 14,6–17 тисячоліть. Археолог О. Бадер (1960–1978) розробив програму збереження цієї пам'ятки, а геолог Ю. Ляхницький у 1980–2008 рр. склав план печери. З 1992 р. у заповіднику цілорічно функціонує музейно-екскурсійний комплекс, з 1999 р. поводиться геоecологічний моніторинг стану печери та фотофіксація виявлених зображень (яких станом на 2010 р. відомо 200).

З 2002 р. до Капової печери допускають лише вчених. Для екскурсантів створено штучний грот з копіями нескельних рисунків з печери та архедром зі скульптурами тварин доби плейстоцену в натуральну величину (рис. 1–2) [1, 138–153; 11; 12, 42–55].

Історико-культурний та ландшафтний музей-заповідник «Ірендік» (Баймакський р-н, Республіка Башкортостан) створено Постановою Кабінету Міністрів Республіки Башкортостан № 354 від 29 листопада 2002 р. Його наукова концепція підготовлена археологом та музеологом І. Мінеєвою. На території заповідника розташовані 400 пам'яток археології, з них музеєфіковано майстерню середнього палеоліту Кизил-Яр на березі р. Уртазим, городища Улак I синташтинсько-аркаїмського типу та Селек першої пол. II тис. до н.е. У м. Баймаці у 2013 р. побудовано музейно-виставковий комплекс «Археологія Зауралля» [18, 68–71; 19, 19–25].

Створений у 1991 р. згідно з Постановою Ради Міністрів РРФСР на р. Велика Караганка (Брединський р-н Челябінської обл.) природно-ландшафтний та історико-археологічний музей-заповідник «Аркаїм» містить 70 археологічних пам'яток, зокрема, поселення Аркаїм (XVIII–XVI ст. до н. е.), Великокараганський могильник з поховальними будівлями доби бронзи, «царський» курган скіфо-сарматської доби та поховання інших епох. У заповіднику експонується реконструкції жител кам'яної доби у натуральну величину, парк з перевезеними з навколишніх районів археологічними та етнологічними об'єктами. На території заповідника функціонує Музей стародавніх технологій та Музей Природи і Людини.

У заповіднику проводять наукові дослідження. У 1988–1989 рр. археолог Б. Зданович на поселенні Аркаїм дослідив два оборонні вали, 60 півземлянок з печами, бронзоплавильні гор-

¹ Внесено до комплексного біосферного заповідника (резервата) UNESCO «Башкирський Урал» та «Переліку об'єктів історичної та культурної спадщини Федерального (Загальноросійського) значення»

ни, дерев'яну вимостку, дренаж з колектором. Інженерно-геологічне дослідження виявлених об'єктів у 1995–1996 рр. провела О. Вязкова [2, 70–76; 3, 13–52; 7, 96–106].

У Свердловській області функціонують створені у 1995 та 1999 р. Державний природно-мінералогічний заказник «Режевський» та Природний парк «Оленячі струмки». У обох заповідниках експонуються пам'ятки з наскельним живописом та петрогліфами часів неоліту та бронзової доби [5, 200].

У Солонешенському р-ні Республіки Алтай на основі музеєфікованої Денисової печери, розташованої у 6 км на північний захід від с. Чорний Ангуй, створено Міжнародний археолого-музеологічний центр. Відкриту 1977 р. палеонтологом М. Оводовим печеру довжиною 110 м досліджували археологи А. Дерев'янку, М. Шуньков, акад. О. Окладников. У печері виявлено 20 культурних шарів, датованих від середнього палеоліту до середньовіччя [22, 13–52].

Археологічний парк «Перехрестя світів» у 2005 р. створений у мікрорайоні Бірюзова Катунь неподалік м. Барнаула (Республіка Алтай). Його наукову концепцію розробили археолог К. Кірюшин та етнограф Ю. Кірюшина. Парк охоплює 12 пам'яток археології, зокрема, грот Тавдинський (енеоліт, бронза, ранній залізний вік) та поховально-поминальний комплекс.

У парку діє павільйон стародавньої історії та культури Алтаю (у якому демонструють мікалентні копії петрогліфів II тис. до н. е. з Куюса та Калбак-Таша), історичний тир, етнографічний розділ та експериментальний полігон-археодром, створений під керівництвом археолога П. Волкова. Для відвідувачів підготовлено тематичні екскурсії «Тут казка стає бувальщиною», «25 кроків у кам'яний вік», «Стародавнє мистецтво Алтаю» [8, 138–141].

Історико-культурний заповідник «Алтай-Алтин Кабай» (Онгудайський р-н Республіки Алтай) функціонує з 1990-х рр. У ньому музеєфіковано петрогліфічний комплекс «Калбак-Таш» з 5-ма тисячами наскельних рисунків від доби неоліту до сучасності [21].

Під керівництвом акад. О. Окладнікова у 1968 р. була розроблена наукова концепція Музею історії культури народів Сибіру та Далекого Сходу. 04.04.1980 р. Рада Міністрів РРФСР видала Постанову № 170 «Про організацію у м. Новосибірську Історико-архітектурного музею Сибірського відділення Академії наук СРСР». Архітектор, етнограф та музеолог А. Майнічева у 2000-х рр. розробила новий генплан музею із зонуванням археологічної секції (що функціонує з 1991 р.), а також програму консервації дерев'яних археологічних та архітектурно-етнографічних пам'яток.

Рис. 3. Святилище Томська писаниця. Фото 2014 р. А. Кулемзіна.

Станом на 2010 р. у археологічній секції демонструються 76 об'єкти, зокрема палеолітичний гігантський нуклеус з алтайської стоянки Улалінка, камені з мезолітичними та неолітичними зображеннями (Нижній Амур), фрагменти наскельних писаниць із с. Сікачі-Алян та петрогліфів доби бронзи і раннього залізного віку, могильні камені Окуневської археологічної культури доби бронзи, артефакти тюрк Алтаю. З 2009 р. у музеї регулярно проводиться моніторинг стану збереженості об'єктів культурної спадщини з використанням найновішої апаратури. [13, 415–418; 20, 93–105].

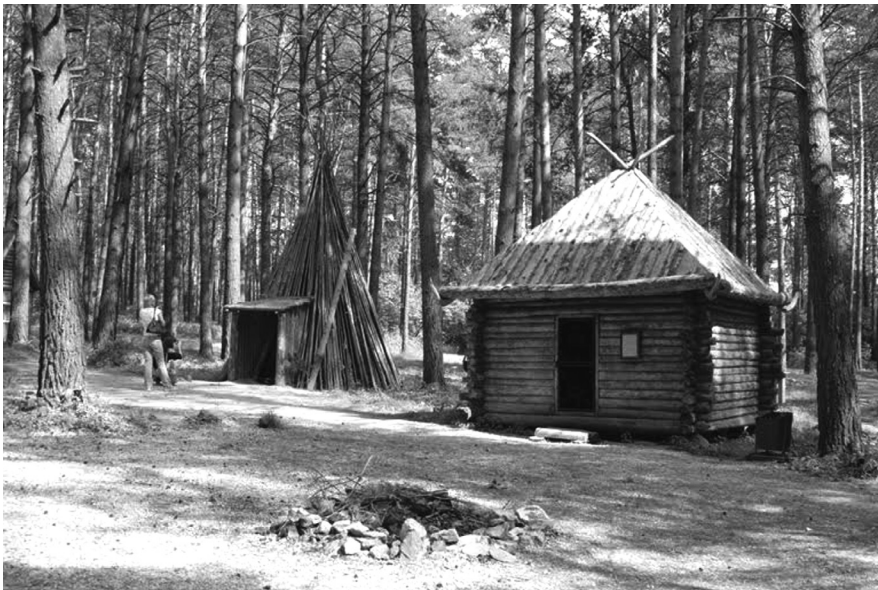
Низка заповідників функціонує у Кемеровській області. Першим з них Постановою № 51 Ради Міністрів РРФСР від 16 лютого 1988 р. у с. Усть-Писана Яшкинського р-ну створено Історико-культурний і природний музей-заповідник «Томська писаниця». Цю пам'ятку, відому з XVII ст., у 1960-х рр. досліджував акад. О. Окладников, з 1970-х рр. – археолог А. Мартинов, який за участі етнолога В. Кімеєва розробив наукову концепцію заповідника та програму консервації петрогліфів доби неоліту і бронзи. У 1980–1990-х рр. проведено інженерно-геологічне оцінювання стану збереженості гірського масиву з рисунками.

Заповідник охоплює 12 експозиційних зон, зокрема: «Стародавнє святилище Томська писаниця» (рис. 3), «Архітектурно-етнографічний комплекс «Шорський улус Кезек»» (оригінальні будівлі кін. XIX – поч. XX ст.), «Міфологія та епос народів Сибіру», «Природа музею-заповідника», «Археодром» (рис. 4), «Музей наскельного мистецтва Азії» (відкритий 1995 р.), «Слов'янський міфологічний ліс» та «Всесвіт, час, календарі» (обидва – з 2000 р.), «Казка, резиденція Діда Мороза», «Руське сибірське село».

У Музеї наскельного мистецтва Азії експонуються оригінали та копії пам'яток Сибіру та Далекого Сходу, Киргизстану, Казахстану, Узбекистану, Північної Європи, Індії, Пакистану, Монголії. Оригінали належать до доби неоліту, бронзи, раннього залізного віку та етнографічної сучасності.

На території археодрому експонуються реконструкції у натуральну величину жител народів Сибіру доби бронзи, раннього залізного віку, павільйон з демонстрацією стародавніх поховань та експозиція «Жива археологія».

Підходи до 280-ти петрогліфів для безпеки відвідувачів обладнані сходами, альтанками, містками з поручнями. Побудовано вологозахисне піддашшя, дренажну систему, регулярно проводиться очищення схилу з використанням офтальмологічних скальпелів та стоматологічних долот. Розроблено методика зміцнення колористичної гамаю рисунків, замоноличення тріщин та зміцнення кам'яної поверхні, що відшаровується.

Рис. 4. Реконструкції в «Археодромі». Історико-культурний і природний музей-заповідник «Томська писаниця». Фото 2014 р. А. Кулемзіна.

Археолог та музеєзнавець Г. Мартинова розробила цикл музейно-освітніх програм для дітей [14; 15, 84–88].

Екомузей-парк «Тазгол» у с. Усть-Анзас Таштагольського р-ну Кемеровської обл. (Гірська Шорія) створено у 1990–1999 рр. під керівництвом В. Кімеєва. На території парку музеєфіковано поселення доби бронзи з реконструкціями жител у натуральну величину [15, 84–88].

Шестаковський історико-природний музей-заповідник (Чебулинський р-н) охоплює 48 пам'яток археології, 3 палеонтологічні місцезнаходження та 3 геологічні пам'ятки.

Перше палеонтологічне місцезнаходження відкрите у 1953 р. геологом А. Мосаковським. У 1960–1980-х рр. А. Кулемзін відкрив і дослідив археологічні пам'ятки; він же є автором концепції заповідника.

З травня 2015 р. почато музеєфікування скам'янілих решток динозаврів мезозойської ери, вік яких становить 130–110 млн. років, археологічних пам'яток пізнього палеоліту, неоліту, пізньої бронзи та городищ пізньотагарського – ранньоташтицького часу (III ст. до н. е. – I ст.), пам'яток раннього середньовіччя.

Передбачено павільйонний, відкритий та напіввідкритий способи експонування пам'яток. Просто неба демонструється курган Усть-Серта I, реконструкція поховальної камери у кургані Шестаково II, реконструкція земляного валу та житла городища Шестаково I, розріз геологічної колонки Шестаковського яру, шар залягання фосилій крейдяного періоду (Шестаково II).

Музейний виставковий павільйон має такі експозиції: «Історія села», «Тварини крейдяного періоду», «Шестаковський археологічний комплекс», «Шестаковське болото», «Тваринний та рослинний світ Середньокійської мікротловини», «Річка Кія», «Геологія та мінералогія Кузнецького Алатау». Окреме приміщення відведено під лекторій [10].

Етнографічний музей народів Забайкалля площею 100 га у 1973 р. відкритий у м. Улан-Уде (Республіка Бурятія). Його наукова концепція належить В. Тіваненко та акад. О. Окладникову. В археологічному відділі експонуються привезені з різних місць оригінальні пам'ятки доби пізнього палеоліту, неоліту та бронзи, а також реконструкції [23].

На Далекому Сході біля с. Єкатеринівка поблизу м. Находка музеєфіковано відкриту у 1963 р. акад. О. Окладниковим Печеру Географічного товариства, у якій зберігся культурний шар верхнього палеоліту. Проект її музеєфікування розроблено разом з палеонтологами М. Верещагіним та М. Оводовим. У середині 1970-х рр. у печері створено експозицію з реконструкціями, що ілюструють побут первісних людей [1, 138–153; 20, 93–105].

Таким чином, огляд археопарків Російської Федерації свідчить, що це – найдієвіша форма збереження та презентації *in situ* культурної та природної спадщини. Для України важливим є закріплення на законодавчому рівні «Положення про археопарки». На базі музеєфікованих пам'яток доцільно створювати комплексні природно-археологічні заповідники (археопарки) різних типів. Відкривати експозицію археопарку може будинок-музей з експозицією, що знайомить відвідувачів з палеоприродною та археологічною спадщиною у районі дослідження пам'ятки. При побудові експозиції необхідно дотримуватись екоетноархеологічного міждисциплінарного підходу із залученням як археологів та музеологів, так і фахівців з природничих наук.

Автор висловлює глибоку вдячність д-ру іст. наук, проф. І. Мінеєвій (Башкирський державний університет, м. Уфа, Республіка Башкортостан) та д-ру культурології, проф. А. Кулемзіну (Кемеровський державний університет культури і мистецтв) за надані фотографії.

Джерела та література

1. Бадер О. Музеефикация археологических памятников // СА. 1978. № 3.
2. Вязкова О. Инженерно-геологические аспекты существования протгородской цивилизации на юге Урала // **Инженерная геология. Гидрогеология. Геокриология.** Москва, 1998, № 6.
3. Гусев С., Загоруйко А., Минеева И., Ожередов Ю. Археологические музеи-заповедники в России: проблемы формирования и функционирования // **Наследие и современность: Инф. сб.** Вып. 18. Москва, 2012.
4. Дробышев А. **Музейный парк как форма презентации археологического наследия.** Автореф. ... дис. канд. культурологии: 24.00.03 / ФГОУ ВПО «Кемеровский гос. ун-т культуры и искусств». Кемерово, 2011.
5. Дубровский Д., Грачев В. **Уральские писаницы в мировом наскальном искусстве.** Екатеринбург, 2010.
6. Еремин Л. **Музеефикация особо охраняемых территорий историко-культурного наследия в республиках Южной Сибири (конец XX – начало XXI века).** Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 24.00.03 / ГОУ ВПО «Томский гос. ун-т». Томск, 2010.
7. Иванова И. Музеи-заповедники и их роль в сохранении историко-культурных и природных ландшафтов (По материалам российского НИИ культурного и природного наследия им. Д. Лихачева) // **Вісник інституту «Укр НДІпроектреставрація»: Зб. наук. пр.** Вип. 7–8. Київ, 2013.
8. Кирюшина Ю. Археологические парки в системе культурного наследия России // **Известия Алтайского гос. ун-та. Серия: Педагогика и Физиология. Право. Филология и Искусствоведение. Философия, социология и культурология. Экономика.** Барнаул, 2010. № 2/1.
9. Кулемзин А. **Охрана памятников в России (теория, история, методика): учебник для высших учебных заведений.** Кемерово, 2013.
10. Кулемзин А. **Восьмое чудо Кузбасса. Шестаковский музей-заповедник: концепция создания и развития: метод. пос.** Кемерово, 2015.
11. Культурное наследие Южного Урала как инновационный ресурс: **Мат. Всеросс. науч.-практ. конф. «Природное и культурное наследие Южного Урала как инновационный ресурс», 27–29 октября 2009 г.** Уфа, 2010.
12. Ляхницкий Ю. Палеолитическая живопись Каповой пещеры: полвека после открытия // **Природа.** 2009, № 7.
13. Майничева А., Мыльников В., Рудая И., Коваленко Е. Экспозиция археологических памятников на территории историко-архитектурного музея под открытым небом ИАЭТ РАН // **Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат. конф.** Т. XVI. Новосибирск, 2010.
14. Мартынов А. **Томская писаница.** Кемерово, 2002.
15. Мартынов А. Современные проблемы музеефикации памятников археологического наследия // **Вестник Алтайской государственной педагогической академии: музееведение и сохранение историко-культурного наследия.** № 18. Барнаул, 2014.
16. Минеева И. Музеефикация археологического наследия на территории музея-заповедника «Ирендык» в Башкортостане: вопросы методологии // **Наследие и современность. Инф. сб.** Вып. 13. Москва, 2006.

17. *Минеева И.* Проблема сохранения археологического наследия Южного Урала в контексте его социокультурного использования // **Вестник Томского государственного университета. История.** № 3 (11). Томск, 2010.

18. *Минеева И., Григорьев Н.* Современное состояние и перспективы развития туристического кластера ИАЛМЗ «Ирендык» // **Проблемы и перспективы развития туризма на Урале – 2014: Сб. науч. ст. Междунар. науч.-практ. конф., 3 декабря 2014 г. / Серия «Золотое кольцо Башкортостана: туризм и сервис».** Вып. 3. Уфа, 2013.

19. *Минеева И.* Вопросы социально-экономического развития зоны Зауралья в условиях реализации проекта историко-археологического и ландшафтного музея-заповедника «Ирендык» // **Вестник Уфимского гос. ун-та экономики и сервиса: наука, образование, экономика. Серия экономика.** 2015, № 2 (12), июнь.

20. *Окладников А.* Туризм и памятники культуры // **Проблемы развития индустрии туризма.** Новосибирск, 1970.

21. *Такаракова Е.* Культурные ландшафты Онугдайского района Республики Алтай как объекты музеефикации. Автореф. ... канд. культурологии: 24.00.03 / ФГБОУ ВПО «Восточно-Сибирская гос. академия культуры и искусств». Кемерово, 2014.

22. *Шуныков М.* О создании на Алтае международной школы молодых исследователей палеолита // **Археология, этнография и антропология Евразии.** Новосибирск, 2000, № 1.

23. **Этнографический музей народов Забайкалья: Путеводитель.** Улан-Удэ, 1985.